

УДК 330.1

Е.В. ПРУШКІВСЬКА,
кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

РОЛЬ ФОРМАЛЬНИХ І НЕФОРМАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ У ФОРМУВАННІ СЕКТОРАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Досліджується роль формальних та неформальних інститутів у формуванні секторальної структури національної економіки в процесі руху до постіндустріального суспільства. Виокремлюється вплив інституціональних та ресурсних факторів на формування секторальної структури. Акцентується увага на залежності ефективності функціонування секторальної структури від дієвості формальних та неформальних інститутів. Доводиться, що через елементи господарської культури формуються соціокультурні цінності, врахування яких є запорукою прогресивності секторальної структури національної економіки.

Ключові слова: структура національної економіки, секторальна структура, формальні інститути, неформальні інститути, постіндустріальна економіка, господарська культура, соціокультурні цінності, «праця—гроші».

Постановка проблеми і її зв'язок із найважливішими науковими та практичними завданнями. Економічні та соціальні процеси, які відбуваються на світовому та національному рівнях, не залишають осторонь як пересічних громадян, так і науковців. Одні нації вважають неможливим життя в епоху змін; інші, навпаки, зміни розцінюють як джерело розвитку. Не будемо шукати середини між оптимістичною та песимістичною точкою зору, а поглянемо на це через призму історії розвитку людства.

Увесь цивілізаційний рух суспільства свідчить про постійні зміни, які відбуваються безперервно та мають різноплановий характер: від внутрішніх духовних змін самої людини до перетворень навколишнього світу в цілому. За останні 20 років в Україні, як і у світі, відбуваються стрімкі зміни в соціальному та економічному просторі. Об'єктивні глобалізаційні процеси, які охопили весь світ, неоднозначно впливають на розвиток національної економіки. Але слід зазначити, що глобалізація не нівелює і не ліквідує національні кордони в прямому розумінні цих процесів. Світове господарство сьогодні складається із сукупності взаємопов'язаних національних економік. Таке розуміння сучасних тенденцій мотивує національні господарства на розвиток з урахуванням національних особливостей та світових процесів. Це завдання є нелегким і потребує постійного пошуку креативних шляхів вирішення. Шукаючи нові джерела розвитку та економічного зростання, світова наукова думка дійшла висновку, що не тільки від ресурсної складової залежить економічне зростання країни, а й від інституціональної. Її дослідження у вітчизняній науці сьогодні значно активізувалося і охоплює широке коло питань – від аналізу інститутів до інституціональної архітектури. Однак українські науковці, працюючи у сфері дослідження інституціональної складової розвитку, досить мало уваги приділяють проблемі відповідності формальних і неформальних інститутів та їх впливовості на формування секторальної структури національної економіки.

Метою статті є виявлення впливу формальних і неформальних інститутів на секторальну структуру національної економіки, що дозволить забезпечити прогресивність її розвитку, в процесі руху до постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу. Основоположник історичної школи Г. Шмоллер сформулював генетичний код до дослідження національної економіки. На його думку, господарство країни формують соціально-історичні, національно-психологічні та антропологічні фактори. Вчений вперше звернув увагу на «економічну психологію» тієї чи іншої нації, яка надає неповторність та унікальність національній економіці окремої країни. Г. Шмоллер доводив, що в економічній політиці не може бути універсальних правил і рішень, придатних для всіх країн і всіх часів [1].

Цю ідею розвивав також у своїх працях М. Вебер, який підкреслював, що із історії неможливо виділити всезагальні, а тим більше однолінійні закони економічного розвитку. Він виокремлював унікальність протестантської ментальності в розвитку капіталізму, а також виділяв роль «традиціоналізму» життя в інших країнах і показував неможливість швидкої капіталістичної модернізації периферії світового господарства того часу [2]. Представники історичної школи акцентували увагу на національній різноманітності розвитку країн з урахуванням ролі неекономічних факторів в національній економіці та модернізації капіталістичного суспільства. Ідеї історичної школи щодо розвитку національної економіки знайшли своє продовження у інституціональній економічній теорії таких вчених, як Т. Веблен, А. Тойнбі, В. Ойкен, Дж. Коммонс, Г. Мюрдаль, Д. Норт, Г. Хофстед, Р. Коуз та ін.

Серед українських вчених, які досліджують національну економіку з точки зору інституціональної економічної теорії, можна виділити таких, як В. Базилевич, В. Дементьев, А. Гриценко, І. Крючкова, В. Тарасевич, А. Ткач та ін. [3–5].

Завдяки дослідженням цих науковців, в теорії набула розповсюдження ідея про те, що на формування національної моделі економіки та її структуру впливають дві групи факторів: ресурсні та інституціональні. За своєю природою ресурсні фактори є об'єктивними, а за функціональним призначенням – формують багатство нації. Інституціональні фактори є суб'єктивними, оскільки їх обрання і дієвість залежать від свідомого чи стихійного вибору суспільства. Формальні та неформальні інститути визначають механізм використання об'єктивних ресурсів для створення національного багатства.

Підтвердженням цього є точка зору Р. Нуреева, який стверджує, що «створені людьми інститути та організації – це не тільки «виробничі відносини», які нібито повністю залежать від продуктивних сил. Інститути й організації самі є важливим економічним ресурсом, від якого сильно залежить ефективність використання і будь-яких інших ресурсів» [6, с. 41]. Різноманітність формальних та неформальних інститутів, а також їх співіснування в різні історичні періоди певної країни є одним із критеріїв формування структури національної економіки загалом та секторальної структури зокрема.

Трисекторна модель, теоретичну основу якої заклав К. Кларк, характеризує стадію економічного розвитку національної економіки в процесі історичного руху. Сучасні світові тенденції знаменуються рухом до постіндустріального суспільства і переважанням для більшості країн, третинного сектора у структурі їхньої ВДВ (валової доданої вартості). Україна не є винятком і також рухається в цьому напрямі. Про це свідчать співвідношення між первинним, вторинним і третинним сектором (табл. 1).

Дані табл. 1 свідчать, що в Україні третинний сектор за 20 років збільшився в 2,5 рази, тоді як у розвинених країнах спостерігається поступове зростання цього сектора: в Німеччині – в 1,1 рази, Японії – 1,2, Сполученому Королівстві (Великобританії) – 1,1 рази.

Таблиця 1

Структура ВДВ у розрізі трисекторної моделі, % в основних цінах

Країна	Рік	Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор
Україна	1991	22,4	50	27,6
	2001	16,1	34,2	49,7
	2011	7,7	21,8	68,5
Польща	1991	6,6	41,1	52,3
	2001	3,8	31,3	64,9
	2011	4,3	31,8	63,9
Німеччина	1991	1,4	36,3	62,3
	2001	1,2	29,3	69,5
	2011	1,1	29,1	69,8
Сполучене Королівство (Великобританія)	1991	1,8	32,1	66,1
	2001	0,9	25,9	73,2
	2011	0,9	24,7	74,4
Японія	1991	2,2	38,8	59
	2001	1,3	30	68,7
	2011	4	24	71

Ми пропонуємо на основі методологічного підходу Р. Барра розглядати секторальну структуру через призму економічного цілого та моделі функціонування. Економічне ціле в цій моделі позиціонується нами як співвідношення між секторами (первинний $\Rightarrow$ вторинний $\Rightarrow$ третинний), а дієвість формальних та неформальних інститутів за такого підходу буде забезпечувати модель функціонування.

За Д. Нормом: формальні інститути – це закони та правила, які офіційно закріплені та є обов'язковими для виконання; неформальні інститути – це традиції та норми поведінки, які вважаються загальноприйнятими, але їх офіційно ніхто не закріплює [7, с. 12].

У теоретичних та емпіричних дослідженнях вчених найбільш розповсюдженим є розгляд формальних інститутів через правові та регулюючі інститути [8, с. 36]. Функції цих інститутів полягають у формуванні сукупності механізмів та правил, які забезпечують перерозподіл ресурсів в економіці, залучення нових інвестицій, підготовку трудових ресурсів, формують систему стимулів для підвищення ефективності національної економіки. Правові інститути через судову, законодавчу та адміністративну систему опосередковано впливають на формування структури національної економіки в цілому, та секторальної структури зокрема. Щодо регулюючих інститутів, то їх функції зводяться до контролювання різних сторін діяльності економічних суб'єктів. Наприклад, регулювання зовнішньої торгівлі безпосередньо впливає на секторальну структуру. Зокрема, стимулювання чи обмеження експорту (імпорту) тих чи інших галузей буде відображатися на співвідношеннях у секторальній структурі. Наприклад, стимулювання експорту сировинних галузей в українській економіці збільшує їх частку у первинному секторі та поглиблює диспропорційність національної економіки. Іншим прикладом є низькі митні тарифи на імпорт товарів кінцевого споживання, які також зменшують частку оброблювальних галузей, як правило, у вторинному секторі.

Необхідно зауважити, що переважна більшість формальних інститутів, які забезпечують функціонування національної економіки на сучасному етапі, не є «вирощеними» в Україні, а механічно перенесені з інших моделей економіки. Тому вони не формують прогресивну структуру, а в основному поглиблюють

диспропорції. Слід урахувувати висновки вчених, які доводять, що формальні інститути не можуть бути скопійованими з інших країн, а повинні бути адаптованими до неформальних інститутів певної країни [9].

Загальноприйнятим серед представників інституціональної школи є те, що неформальні економічні інститути називають господарською культурою. Господарська культура (країни) – це сукупність традицій та цінностей, які впливають на господарську поведінку економічних суб'єктів.

Основними елементами господарської культури є стереотипи споживання, організаційні форми, принципи взаємодії господарюючих суб'єктів (рівності, дискримінації, справедливості), релігійний світогляд, трудова етика, ставлення до зарубіжного досвіду (рис. 1).

Рис. 1. Елементи господарської культури

Важливим фактором формування секторальної структури є стереотипи споживання. Про це свідчить мікроекономічний аналіз поведінки споживачів у постіндустріальних і доіндустріальних країнах. Наприклад, для постіндустріальних країн характерна психологія престижного споживання, де загальноприйнятим є різноманітність та надмірність споживання благ, модні тенденції, попит на товари та послуги, які мають високий коефіцієнт еластичності за доходом. Для доіндустріальних країн домінуючою є психологія прожиткового мінімуму, за якої обсяг споживання благ не стимулює економічне зростання та розвиток нових галузей.

Якщо розглядати стереотипи через призму цивілізаційного руху суспільства від первинного до вторинного і третинного секторів, то слід зазначити, що попит на послуги зростає більш швидкими темпами, тобто сприяє розвитку третинного сектора, ніж попит на товари двох інших секторів (цю тенденцію спостерігав ще Е. Енгель наприкінці ХІХ ст., а згодом описував і український вчений Є. Слущкий на початку ХХ ст.). Разом із цим стереотипи споживання проєктують також ставлення і до праці, і до багатства та інших елементів господарської культури.

Важливо зазначити, що на господарську культуру здійснює вплив ще й тип економічної системи. Зокрема, в ринковій економіці вищезазначені елементи господарської культури діють за одними принципами, в централізовано-плановій – за іншими. Прикладом цього є суперечності, які виникають в сучасній економіці України. Зокрема, якщо в централізовано-плановій економіці формувались ставлення до праці як до основного джерела матеріального збагачення, то при формуванні ринкової економіки у представників українського суспільства (в основному молоді) сформувалося «розмите» ставлення до праці і

до матеріального багатства (грошей). Зокрема, гроші не заробляють, а отримують в результаті спекулятивних операцій (біржові операції, мережева торгівля та ін.), ігрового та модельного бізнесу тощо.

Сьогодні в Україні одночасно відбуваються два процеси: формування постіндустріальної економіки (цивілізаційний процес) та ринкової економіки (зміна економічної системи). Ці два процеси не є протилежними, але їх вплив на поведінку людей неоднозначний і потребує дослідження у площині міждисциплінарності. Невисока результативність ліберальних реформ в Україні змусила наукову спільноту впевнитись у тому, що реальна економіка – це комплекс людських взаємодій. Кожна людина, яка вступає у економічні відносини з іншими людьми, діє згідно зі своїми соціально-психологічними спрямуваннями, які сформувалися у її свідомості протягом тривалого історичного розвитку під впливом географічних, демографічних, економічних, соціальних і культурологічних умов життєдіяльності. Основу соціально-психологічних спрямувань особистості складають соціокультурні цінності, які в економічній сфері визначають ставлення людини до багатства, праці, влади, свободи тощо. На основі цінностей формуються неформальні інститути суспільства.

Виявлення і врахування цих соціально-психологічних спрямувань відіграє досить важливу роль, оскільки дозволяє виробити і застосувати такі заходи державного впливу на перебіг економічних процесів, які відповідають «духу» певного народу, сприяють кумуляції його енергії на розбудову нової реальності. Отже, дослідження неформальних норм, особливостей економічної свідомості суб'єктів є особливо актуальними для України.

Для діагностики цих важливих характеристик розроблено ряд методологічних підходів, на особливу увагу з яких заслуговують методики Ш. Шварца, О. Дайнеки, Н. Лебедевої, О. Потьомкіної, М. Рокича [10–11]. В Україні дослідження індивідуальних цінностей у їх зв'язку з соціально-економічним розвитком здійснювалося тільки за методикою Ш. Шварца [12].

Автор у складі наукової групи ДВНЗ «Національний гірничий університет», яка проводила у жовтні 2009 – серпні 2010 рр. дослідження цінностей пересічних українців згідно з планом бюджетної науково-дослідної роботи «Економічний світогляд українського суспільства у період трансформаційних змін» (номер державної реєстрації 0110U001828), здійснила (спільно з Н.І. Литвиненко та Г.М. Пилипенко) психологічний вимір компонентів економічної свідомості населення за методикою О. Потьомкіної.

Обсяг вибірки становив 2058 респондентів. Опитуванням було охоплено всі області України (згідно з районуванням за В. Поповкіним), а кількість анкетованих визначили пропорційно кількості населення кожного з регіонів. Серед респондентів були різні за освітою, віком, професійною спрямованістю та соціальним статусом прошарки населення, в основному, жителі обласних і районних центрів України. У складі вибірки – 44% чоловіки і 56% жінки, що приблизно відповідає тій віковій та статевій структурі населення, яка склалася на сьогодні в країні. Дослідження здійснювалося шляхом персонального опитування респондентів.

Оцінка соціально-психологічних спрямувань здійснювалась за 11-бальною шкалою, де 0 – це відсутність певного соціально-психологічного спрямування, а 10 – найвищий рівень цього спрямування. Отже, нормальний емоційний рівень становить 5 балів.

Окремо розраховано кількість осіб у процентному виразі для яких рівень спрямування ≥ 5 та ≤ 5 , що дозволяє зробити висновки щодо переважної орієнтації індивідууму.

Для оцінки загального рівня соціально-психологічних спрямувань у країні нами було враховано індекси за окремим спрямуванням. Ці показники дозво-

ляють провести порівняння з нормальним емоційним рівнем кожної настанови та виявити відхилення.

Пара «праця–гроші» оцінювалась виходячи із системи нерівностей:

1) праця ≥ 5 $\cap$ гроші ≤ 5 – орієнтація на працю без залежності від винагороди (дисгармонічна орієнтація);

2) праця ≤ 5 $\cap$ гроші ≥ 5 – прагнуть збільшення добробуту без залежності від інтенсивності власної праці (дисгармонічна орієнтація);

3) праця ≥ 5 $\cap$ гроші ≥ 5 – інтенсивність праці залежить від зростання винагороди (добробуту) (високомотивовані гармонійно);

4) праця ≤ 5 $\cap$ гроші ≤ 5 – особи яких мало приваблює і праця, і гроші (низько мотивовані).

Таблиця 2

**Соціально-психологічні спрямування на працю-гроші у мотиваційній сфері
за методикою О.Ф. Потьомкіної**

Показник	Регіон					
	Україна	Центрально-Український	Західно-український	Північно-Східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Соціально-психологічне спрямування на						
працю ≥ 5	59,91	59,39	68,39	60,33	54,70	55,92
працю ≤ 5	40,09	40,61	31,61	39,67	45,30	44,08
працю = 0	1,26	1,02	1,15	0,83	1,51	1,64
гроші ≥ 5	27,94	28,93	29,12	24,38	27,01	29,28
гроші ≤ 5	72,06	71,07	70,88	75,62	72,99	70,72
гроші = 0	4,57	3,81	5,56	2,89	4,53	5,26
Індекс рівня соціально-психологічного спрямування на працю	5,07	5,03	5,43	5,00	4,95	4,95
Індекс рівня соціально-психологічного спрямування на гроші	3,35	3,46	3,36	3,21	3,36	3,38
праця ≥ 5 $\cap$ гроші ≤ 5	39,75	36,80	43,87	44,63	37,25	37,50
праця ≤ 5 $\cap$ гроші ≥ 5	9,82	8,88	8,05	9,50	11,07	11,84
праця ≥ 5 $\cap$ гроші ≥ 5	17,98	20,05	21,07	14,88	15,60	17,11
праця ≤ 5 $\cap$ гроші ≤ 5	29,98	31,47	23,75	30,17	33,22	32,24

Розглядаючи спрямування «гроші–праця» (табл. 2), виявляємо певну закономірність: найбільш замотивованими на гроші (збагачення) та працю одночасно є Західноукраїнський район (21,07), Центрально-Український (20,05), Причорноморський (17,11), а найнижчу мотивацію мають Донецько-Придніпровський (15,6) та Північно-Східний (14,88) райони. Ці факти дають упевненість у тому, що розвиток нових галузей економіки та модернізація існуючих, які працюють на внутрішній ринок (тобто галузі, що задовольняють внутрішній попит), буде найбільш сприятливим у регіонах, які гармонійно замотивовані на працю і на збагачення (праця ≥ 5 $\cap$ гроші ≥ 5), оскільки шляхом ланцюжкової реакції зароблені гроші будуть спрямовуватися в ці галузі шляхом стимулювання попиту на товари і послуги.

Ставлення до праці та багатства можна також розглядати через призму формування малого та середнього бізнесу, який є переважно основою розвитку

сервісних галузей (третинний сектор), галузей легкої та харчової промисловості (вторинний сектор). Тобто мається на увазі, що люди, які гармонійно замотивовані до праці та грошей, будуть розвивати власний бізнес, тобто працювати та збагачуватися одночасно. Оптимістичною думкою є те, що буде відбуватися матеріальне та духовне зростання одночасно.

Висновки. Формування прогресивної секторальної структури національної економіки забезпечується дієвістю формальних і неформальних інститутів. Формальні інститути, як діють в економіці України, не забезпечують формування прогресивної структури, а в основному поглиблюють диспропорції, оскільки механічно перенесені з інших моделей економіки. Нагальною потребою є адаптація формальних інститутів до особливостей національної економіки в межах неформальних правил.

Дослідження соціокультурних цінностей в національній економіці через елементи господарської культури дозволяє виявити соціально-психологічні орієнтації особистості, що виявляються у ставленні до праці, матеріального збагачення та покликані закласти фундамент інституціональної складової національної економіки. У ході дослідження було виявлено регіональні відмінності у ставленні до праці та багатства, які слід враховувати при формуванні стратегії структурної політики національної економіки. Історично сформовані соціокультурні цінності необхідно використовувати як джерело розвитку національної економіки.

Потребують подальшого дослідження соціокультурні цінності таких регіонів: Донецько-Придніпровський та Північно-Східний, де спостерігається низький рівень замотивованості до праці та грошей. Оскільки в цих регіонах зосереджений в основному промисловий потенціал, який потребує модернізації на сучасному етапі та є основною складовою секторальної структури. Відсутність нових соціокультурних цінностей ставлення до грошей та багатства унеможливує проведення політики неоіндустріалізації, яка буде запорукою покращання секторальної структури економіки України.

Список використаної літератури

1. Основы общего учения о народном хозяйстве (Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre), Bd 1–2, Lpz., 1900–04, 2 Aufl., Bd 1–2, Munch., 1923.
2. Вебер М. Хозяйство и общество / М. Вебер; пер. с нем. / под научн. ред. Л.Г. Ионина. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2007. – 377 с.
3. Гриценко А.А. Институциональная архитектура: объект, теория и методология / А.А. Гриценко // Постсоветский институционализм. – Донецк: Каштан, 2005. – С. 49–74.
4. Ткач А.А. Институциональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія / А.А. Ткач. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 304 с.
5. Дементьев В.Е. Теория национальной экономики и мезоэкономическая теория / В.Е. Дементьев // Российский экономический журнал. – 2002. – № 4. – С. 71–82.
6. Национальная экономика / под общ. ред. Р. Нуреева. – М: ИНФРА-М, 2010. – 655 с.
7. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
8. Анализ институциональной динамики в странах с переходной экономикой / Л.М. Фрейнкман, В.В. Дашкеев, М.Р. Муфтахетдинова. – М.: ИЭПП, 2009. – 252 с.
9. Berkowitz D. The Transplant Effect / D. Berkowitz, P. Katharina, R. Jean-Francois // The American Journal of Comparative Law. – 2003. – Vol. 51. – No. 1.

10. Дайнека О.С. Экономико-психологические последствия переходного периода / О.С. Дайнека // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / под ред. В.Ю. Большакова. – СПб.: СПбГУ, 2002. – 342 с.

11. Лебедева Н.М. Культура как фактор общественного прогресса / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2009. – 408 с.

12. Магун В. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / В. Магун, М. Руднев // Украинское общество в европейском пространстве: под ред. Е. Головахи, В. Макеева. – К.: Суспільство, 2007. – 246 с.

Исследуется роль формальных и неформальных институтов в формировании секторальной структуры национальной экономики в процессе движения к постиндустриальному обществу. Выделяется влияние институциональных и ресурсных факторов на формирование секторальной структуры. Акцентируется внимание на зависимости эффективности функционирования секторальной структуры от формальных и неформальных институтов. Доказывается, что через элементы хозяйственной культуры формируются социокультурные ценности.

Ключевые слова: структура национальной экономики, секторальная структура, формальные институты, неформальные институты, постиндустриальная экономика, хозяйственная культура, социокультурные ценности, «труд–деньги».

There is researched the role of formal and informal institutions in the formation of the sectoral structure of the national economy in the process of moving to a post-industrial society. There is allocated the impact of institutional and resource factors on the formation of the sectoral structure. The attention is focused on the dependence of efficiency of functioning of the sectoral structure of formal and informal institutions. It is proved that through the elements of economic culture are shaped by socio-cultural values, which is a pledge of the progressiveness of the sectoral structure of the national economy.

Key words: structure of the national economy, sectoral structure, formal institutions, informal institutions, post-industrial economy, economic culture, socio-cultural values, «labour–money».

Одержано 15.02.2013.